

سرچشمه‌های آفتاب

بررسی مأخذشناختی و مقایسه‌ای حکایات صوفیه در آثار مولوی

نویسنده

حسن حیدرزاده سردرود

انتشارات اطلاعات
تهران - ۱۳۹۶

سرشناسه: حیدرزاده سردرود، حسن، ۱۳۵۹-
 عنوان قراردادی: مثنوی، برگزیده، شرح
 عنوان و نام پدیدآور: سرچشمه‌های آفتاب: بررسی مآخذشناسی و مقایسه‌ای حکایات صوفیه در آثار مولوی / نوشته حسین حیدرزاده سردرود
 مشخصات نشر: تهران: اطلاعات، ۱۳۹۶
 مشخصات ظاهری: ۳۳۵ص.
 شابک: 978-600-435-052-5
 وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
 یادداشت: کتابنامه ص. [۳۲۱] - ۳۳۵
 عنوان دیگر: بررسی مآخذشناسی و مقایسه‌ای حکایات صوفیه در آثار مولوی
 موضوع: مولوی، جلال‌الدین محمد بن محمد، ۶۰۴-۶۷۲ق. مثنوی - عرفان
 موضوع: Mowlavi, Jalaloddin Mohammad ibn Mohammad, 1207-1273. Masnavi-Mysticism
 موضوع: مولوی، جلال‌الدین محمد بن محمد، ۶۰۴-۶۷۲ق. مثنوی - نقد و تفسیر
 موضوع: Mowlavi, Jalaloddin Mohammad ibn Mohammad, 1207-1273. Masnavi-Criticism and Interpretation
 موضوع: مولوی، جلال‌الدین محمد بن محمد، ۶۰۴-۶۷۲ق. مثنوی - مآخذ
 موضوع: Mowlavi, Jalaloddin Mohammad ibn Mohammad, 1207-1273. Masnavi - Sources
 موضوع: شرح فارسی - قرن ۷ق. - تاریخ و نقد
 موضوع: Persian poetry - 13th century - Historical and critical studies
 موضوع: عرفان اسلامی
 موضوع: Islamic mysticism literature
 شناسه افزوده: مؤسسه اطلاعات
 رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۶ س۴ح/۳۰۰ PIR
 رده‌بندی دیویی: ۸۱۰/۳۱
 شماره کتابشناسی ملی: ۴۶۴۴۶۷۲

انتشارات اطلاعات

تهران: خیابان میرداماد، خیابان نفت جنوبی، روزنامه اطلاعات، شماره پستی ۱۵۴۹۹۵۳۱۱
 تلفن: ۲۹۹۹۳۴۵۵-۶
 فروشگاه مرکزی: بزرگراه حقانی، روبروی ایستگاه مترو، ساختمان روزنامه اطلاعات، تلفن: ۲۹۹۹۳۴۵۵-۶
 فروشگاه شماره (۱): خیابان انقلاب اسلامی، روبروی دانشگاه تهران، تلفن: ۶۶۴۶-۷۳۴

سرچشمه‌های آفتاب

نوشته دکتر حسن حیدرزاده سردرود

ویراستار: افسانه قارونی حروف نگار: زینب عودیاشی صفحه‌آرا: رحیم رضایی
 طراح جلد: رضا گنجی حروف نگاری، چاپ و صحافی: مؤسسه اطلاعات
 چاپ اول: ۱۳۹۶ شمارگان: ۱۰۵۰ نسخه

قیمت: ۱۵۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۳۵-۰۵۲-۵ ISBN: 978-600-435-052-5

همه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است. Printed in Iran

فهرست

مقدمه.....	۱۵
فهرست حکایات صوفیه در آثار ولور.....	۲۰
الف - مثنوی معنوی.....	۲۰
ب - فیه مافیه.....	۲۶
ج - مجالس سبعه.....	۲۷
د - کلیات شمس.....	۲۷
ه - مکاتیب.....	۲۷
مأخذشناسی حکایات صوفیه در آثار مولوی.....	۲۷
روشهای مأخذیابی حکایات.....	۲۷
فصل اول / جایگاه حکایت در ادبیات عرفانی.....	۳۱
۱ - مقدمه.....	۳۱
۲ - مروری کوتاه بر تاریخ حکایات صوفیه.....	۳۲
۳ - اغراض و کارکرد حکایات صوفیه.....	۳۴
الف) ترغیب و تشویق مریدان به سلوک.....	۳۴
ب) تعلیم.....	۳۶
ج) تسهیل مباحث پیچیده.....	۳۶
د) توضیح و تمثیل.....	۳۷
ه) عبرت‌گیری و تنبیه.....	۳۷

۳۸	(و) نقد اجتماعی
۳۸	(ز) تفرج خاطر
۳۸	۴- حکایات صوفیه در آثار مولوی
۴۰	انواع حکایات از نظر مأخذشناختی
۴۰	الف - حکایات بی مأخذ
۴۲	ب - حکایات مأخذدار
۴۳	تقسیم‌بندی حکایات مأخذدار
۴۳	الف - حکایات کم تغییر
۴۴	ب - حکایات دارای دخل و تصرف
۴۷	فصل دوم / تحلیل مأخذشناختی و مقایسه‌ای حکایات صوفیه مثنوی
۴۷	حکایت حار خریبا / شیخ احمد خسرویه
۴۷	۱- خلاصه حکایت
۴۸	۲- مأخذ حکایت
۴۹	۳- روایات حکایت
۵۳	۴- بررسی تصرفات مولانا
۶۲	۵- فایده تصرفات مولانا
۶۳	حکایت ترساندن زاهد از کوری
۶۳	۱- خلاصه حکایت
۶۵	حکایت ذوالنون در بیمارستان
۶۵	۱- خلاصه حکایت
۶۵	۲- مأخذ حکایت
۶۶	۳- روایات حکایت
۶۸	۴- بررسی روایتها
۷۰	۵- بررسی تصرفات مولانا
۷۶	۶- فایده تصرفات مولانا
۷۷	حکایت حج بایزید
۷۷	۱- خلاصه حکایت
۷۸	۲- مأخذ حکایت
۷۸	۳- روایات حکایت
۷۹	۴- بررسی روایتها

۸۱	۵- بررسی تصرفات مولانا
۸۵	حکایت ابراهیم ادهم در لب دریا
۸۵	۱- خلاصه حکایت
۸۵	۲- مآخذ حکایت
۸۷	۳- بررسی تصرفات مولانا
۹۵	حکایت کرامت درویش در کشتی
۹۵	۱- خلاصه حکایت
۹۵	۲- مآخذ حکایت
۹۶	۳- روایات حکایت
۱۰۰	۴- بررسی روایتها
۱۰۳	۵- بررسی تصرفات مولانا
۱۰۷	حکایت کرامت زاهد در دایه
۱۰۷	۱- خلاصه حکایت
۱۰۷	۲- مآخذ حکایت
۱۰۹	حکایت شیخ اقطع
۱۰۹	۱- خلاصه حکایت
۱۱۰	۲- مآخذ حکایت
۱۱۰	۳- روایات حکایت
۱۱۴	۴- بررسی روایتها
۱۱۷	۵- بررسی تصرفات مولانا
۱۲۵	۶- فایده تصرفات مولانا
۱۲۶	حکایت زنبیل بافتن شیخ اقطع
۱۲۶	۱- خلاصه حکایت
۱۲۷	۲- مآخذ و روایات حکایت
۱۲۹	۳- بررسی تصرفات مولانا
۱۳۱	حکایت احتراز بایزید از آب خوردن
۱۳۱	۱- خلاصه حکایت
۱۳۲	۲- مآخذ و روایات حکایت
۱۳۲	۳- روایات حکایت
۱۳۴	۴- بررسی روایتها

- ۵- بررسی تصرفات مولانا..... ۱۳۵
- حکایت گریه نکردن شیخ در مرگ فرزندان..... ۱۳۷
- ۱- خلاصه حکایت..... ۱۳۷
- ۲- مآخذ حکایت..... ۱۳۷
- حکایت کرامت خواندن شیخ ضریر مصحف را..... ۱۳۹
- ۱- خلاصه حکایت..... ۱۳۹
- ۲- مآخذ حکایت..... ۱۳۹
- ۳- روایات حکایت..... ۱۴۰
- ۱- بررسی روایتها..... ۱۴۱
- ۴- بررسی تصرفات مولانا..... ۱۴۳
- حکایت نذر عبدالله عربی..... ۱۵۱
- ۱- خلاصه حکایت..... ۱۵۱
- ۲- مآخذ حکایت..... ۱۵۱
- ۳- روایات حکایت..... ۱۵۲
- ۴- بررسی تصرفات مولانا..... ۱۵۴
- حکایت شیرین شدن میوه تلخ..... ۱۵۷
- ۱- خلاصه حکایت..... ۱۵۷
- ۲- مآخذ حکایت..... ۱۵۷
- ۳- روایات حکایت..... ۱۵۸
- ۴- بررسی روایتها..... ۱۶۱
- ۵- بررسی تصرفات مولانا در حکایت..... ۱۶۷
- ۶- فایده تصرفات مولانا..... ۱۷۴
- حکایت ترک ملک ابراهیم ادهم..... ۱۷۵
- ۱- خلاصه حکایت..... ۱۷۵
- ۲- مآخذ حکایت..... ۱۷۵
- ۳- روایات حکایت..... ۱۷۵
- ۴- بررسی روایتها..... ۱۷۶
- ۵- تصرفات مولانا در حکایت..... ۱۷۸
- حکایت صوفی (رابعه) مراقب..... ۱۸۴
- ۱- خلاصه حکایت..... ۱۸۴

۱۸۵	۲- مآخذ حکایت
۱۸۵	۳- روایات حکایت
۱۸۷	۴- بررسی تصرفات مولانا
۱۹۰	۵- فایده تصرفات مولانا
۱۹۰	حکایت مزده بایزید بر تولد خرقانی
۱۹۰	۱- خلاصه حکایت
۱۹۱	۲- مآخذ حکایت
۱۹۱	۳- روایات حکایت
۱۹۲	۴- بررسی روایتها
۱۹۵	۵- بررسی تصرفات مولانا
۲۰۳	حکایت کارد زد، مریدان بر بایزید
۲۰۳	۱- خلاصه حکایت
۲۰۳	۲- مآخذ حکایت
۲۰۵	۳- بررسی روایتها
۲۰۶	۴- تصرفات مولانا در حکایت
۲۰۹	حکایت زاهد خوشحال در قحطی
۲۰۹	۱- خلاصه حکایت
۲۱۰	۲- مآخذ حکایت
۲۱۰	۳- روایات حکایت
۲۱۲	۴- بررسی تصرفات مولانا
۲۱۶	حکایت فرجی
۲۱۷	حکایت پرسش از دیدار حق
۲۱۷	۱- خلاصه حکایت
۲۱۷	۲- مآخذ حکایت
۲۱۹	۳- بررسی تصرفات مولانا
۲۲۰	حکایت پرسش از گریه در نماز
۲۲۰	۱- خلاصه حکایت
۲۲۱	۲- مآخذ حکایت
۲۲۱	۳- بررسی تصرفات مولانا
۲۲۲	حکایت بانگ توله سگ در شکم مادر

- ۲۲۲..... ۱- خلاصه حکایت
- ۲۲۳..... ۲- مأخذ حکایت
- ۲۲۵..... ۳- بررسی تصرفات مولانا
- ۲۳۰..... ۴- فایده تصرفات مولانا
- ۲۳۰..... حکایت جهان بدون مرگ
- ۲۳۰..... ۱- خلاصه حکایت
- ۲۳۰..... ۲- مأخذ حکایت
- ۲۳۱..... ۳- روایات حکایت
- ۲۳۲..... ۴- بررسی تصرفات مولانا
- ۲۳۲..... حکایت زاهد ممتحن توکل
- ۲۳۲..... ۱- خلاصه حکایت
- ۲۳۳..... ۲- مأخذ حکایت
- ۲۳۵..... ۳- بررسی تصرفات مولانا
- ۲۳۹..... ۴- فایده تصرفات مولانا
- ۲۴۰..... حکایت مرید خائف از گره‌نگی
- ۲۴۰..... ۱- خلاصه حکایت
- ۲۴۰..... ۲- مأخذ حکایت
- ۲۴۲..... ۳- بررسی تصرفات مولانا
- ۲۴۳..... حکایت گبر زمان بایزید
- ۲۴۳..... ۱- خلاصه حکایت
- ۲۴۴..... ۲- مأخذ و روایات حکایت
- ۲۴۵..... ۳- بررسی تصرفات مولانا
- ۲۴۶..... حکایت نود غزو عیاضی
- ۲۴۶..... ۱- خلاصه حکایت
- ۲۴۶..... ۲- مأخذ حکایت
- ۲۴۶..... ۳- روایات حکایت
- ۲۴۸..... ۴- بررسی روایتها
- ۲۵۰..... ۵- بررسی تصرفات مولانا
- ۲۵۵..... ۶- فایده تصرفات مولانا
- ۲۵۶..... حکایت سن و ریش کشیش

۲۵۶	۱- خلاصه حکایت
۲۵۷	۲- مآخذ حکایت
۲۵۷	۳- بررسی تصرفات مولانا
۲۵۸	حکایت مرید خرقانی
۲۵۸	۱- خلاصه حکایت
۲۵۹	۲- مآخذ حکایت
۲۵۹	۳- روایات حکایت
۲۶۱	۴- بررسی روایتها
۲۶۴	۵- بررسی تصرفات مولانا
۲۷۳	۶- فایده تصرفات مولانا
۲۷۵	فصل سوم / حکایات / صوفیه و سایر آثار مولوی
۲۷۵	حکایت پرسیدن بایزید از شمس و ابراهیم
۲۷۵	۱- حکایت کلیات شمس
۲۷۵	۲- مآخذ حکایت
۲۷۵	۳- روایات حکایت
۲۷۶	۴- بررسی تصرفات مولانا
۲۷۶	حکایت خندان مردن عاشق
۲۷۶	۱- حکایت کلیات شمس
۲۷۷	۲- مآخذ حکایت
۲۷۷	۳- روایات حکایت
۲۷۸	حکایت ابراهیم ادهم در پی آهو
۲۷۸	۱- خلاصه حکایت
۲۷۸	۲- مآخذ حکایت
۲۷۹	۳- روایات حکایت
۲۸۳	۴- بررسی روایتها
۲۸۵	حکایت پادشاه زاهد
۲۸۵	۱- حکایت فیه مافیه
۲۸۵	۲- مآخذ حکایت
۲۸۵	۳- روایات حکایت
۲۸۵	۴- بررسی تصرفات مولانا

۲۸۶	 حکایت خواسته مرید شیخ سرزی
۲۸۶	 ۱- حکایت فیه مافیه
۲۸۶	 ۲- مأخذ حکایت
۲۸۶	 حکایت مکاشفه در چله
۲۸۶	 ۱- حکایت فیه مافیه
۲۸۷	 ۲- مأخذ حکایت
۲۸۷	 حکایت خواسته بایزید
۲۸۷	 ۱- حکایت فیه مافیه
۲۸۷	 ۲- مأخذ حکایت
۲۸۸	 ۲- روایات حکایت
۲۸۹	 حکایت مستجم و قه‌الله بایزید
۲۸۹	 ۱- حکایت فیه مافیه
۲۸۹	 ۲- مأخذ حکایت
۲۸۹	 حکایت ایستاده نکه داشتن مولانا
۲۸۹	 ۱- حکایت فیه مافیه
۲۹۰	 ۲- مأخذ حکایت
۲۹۰	 ۳- روایات حکایت
۲۹۱	 ۴- بررسی تصرفات مولانا
۲۹۲	 حکایت روزی غیبی فرزند درویش
۲۹۲	 ۱- حکایت فیه مافیه
۲۹۲	 ۲- مأخذ حکایت
۲۹۲	 ۳- روایات حکایت
۲۹۳	 ۴- بررسی تصرفات مولانا
۲۹۴	 حکایت شرک بایزید
۲۹۴	 ۱- حکایت فیه مافیه
۲۹۴	 ۲- مأخذ حکایت
۲۹۴	 ۳- روایات حکایت
۲۹۵	 ۴- بررسی تصرفات مولانا
۲۹۶	 حکایت دو درم رابعه
۲۹۶	 ۱- روایت مجالس سبعه

۲۹۶	۲- مآخذ حکایت
۲۹۷	۳- روایات حکایت
۲۹۸	حکایت سوال از سبب ترک ملک ابراهیم ادهم
۲۹۸	۱- خلاصه حکایت
۲۹۸	۲- مآخذ حکایت
۲۹۸	۳- بررسی تصرفات مولانا
۳۰۰	حکایت حبیب عجمی
۳۰۰	۱- خلاصه حکایت مجالس سبعة
۳۰۰	۲- مآخذ حکایت
۳۰۰	۳- روایات حکایت
۳۰۲	۴- بررسی تصرفات مولانا
۳۰۳	فصل چهارم / نگاهی کلی به تغییرات تصرفات مولانا در حکایات
۳۰۳	۱- تصرفات در حوزه موضوعی رد دره نمایه
۳۰۳	الف) تغییر درونمایه
۳۰۴	ب) بسط درونمایه
۳۰۶	ج) تکرار و تأکید درونمایه
۳۰۶	۲- تصرفات در حوزه زاویه دید و روایت
۳۰۶	الف) حضور پررنگ راوی
۳۰۷	ب) حذف راوی
۳۰۷	ج) تنکیر راوی
۳۰۷	د) تغییر زاویه دید
۳۰۸	ه) قطع روایت
۳۰۹	۳- تصرفات در حوزه شخصیت و شخصیت پردازی
۳۰۹	الف) تنکیر شخصیت
۳۱۰	ب) تغییر شخصیت
۳۱۰	ج) برجسته کردن شخصیت فرعی
۳۱۱	د) افزودن شخصیت
۳۱۱	ه) تبدیل شخصیت گروهی به شخصیت فردی و برعکس
۳۱۲	و) افزودن شخصیت پردازی
۳۱۲	۴- تصرفات در حوزه گفتگو

۳۱۲	الف) بسط گفتگو.....
۳۱۳	ب) تلخیص گفتگو.....
۳۱۳	ج) افزودن گفتگو.....
۳۱۴	د) افزودن گفتگوی درونی.....
۳۱۴	ه) استفاده از لحن در گفتگو.....
۳۱۵	۵- تصرفات در حوزه کنش.....
۳۱۵	الف) افزودن کنش.....
۳۱۵	ب) حذف کنش.....
۳۱۵	ج) جابجایی موقعیت کنش.....
۳۱۶	د) تغییر کنش.....
۳۱۶	۶- تصرفات در - رزه زمان و مکان.....
۳۱۶	الف) مکتب کربلا و زمان.....
۳۱۶	ب) مبهم دادن مکان.....
۳۱۶	ج) تغییر مکان.....
۳۱۷	۷- تصرفات در حوزه پیرنگ.....
۳۱۷	تقویت پیرنگ با افزایش شخص و کنش.....
۳۱۷	۸- نگاهی کلی به تصرفات مولانا.....
۳۲۱	منابع.....
۳۲۱	کتابها و مقالات.....
۳۲۴	سایتها و منابع الکترونیک.....

مقدمه

بار دیگر ما به قصه آمدیم

مولانا جلال‌الدین محمد بلخی از بزرگ‌ترین مفاخر ادبی و عرفانی ایران و جهان است. این دریای بیکران مانند هزارانی عصاره هزاران سال باران و تفکر و اندیشه در مقولات کلان هستی، آغاز و انجام جهان، و امور خرد اجتماعی و اخلاقی، و امور خردترولی جاودانه‌تر عواطف و روحيات بشری است. سترگ مردی که نه تنها پنگان روزگارش گنجایش او را نداشت حتی بر سر زمان ما نیز سنجیدن این پنگان، و درک عمق و پهنای آن کاری دشوار است. آری شاید هزار سال دیگر نیز زمان لازم است تا بتوان به کنه و حقیقت اندیشه این اقیانوس موج عظیم رسید؛ مد از هزار سالی که بشر بتواند از سیطره سیمان و دود و آهن بر ذره ذره اعماق و جویهای بکاهد؛ بعد از هزار سالی که ذره و اتم و کهکشان و دورترین ستاره‌های دنباله‌دار سنخ‌وار شود؛ بعد از هزار سالی که دیو آز چپاول و غارت مال برادر و آشنا و بیگانه و کشورها و قاره‌ها سیر و آرام، و یا رام و نابود شود. امروز که افق اندیشه خرد و کلان از تملک و غارت فراتر نمی‌رود، فهم سخنان مولانا سخت و عمل به آنها سخت‌تر است و محال می‌نماید. اما بالاخره در فاصله زمانی حیات مولانا تا امروز، بشر ترقی کرده و بویی از گلستان اثیری مولانا به مشامش رسیده. لذا هر از چندی که طوفان و غبار دنیاطلبی و خودکامگی فرو می‌نشیند، برقی از دنیای مینوی مولانا جهیدن می‌گیرد و آفاق و انفس مشتاقان را روشن می‌نماید. آن‌که هوشیار است رؤیت درخشش این برق را غنیمت

دانسته، ره به سوی گلستان مولانا می‌گیرد و از بیرون دیوار باغ، مناظر باغ مثالین مثنوی را تماشا می‌کند؛ و خوشا به حال آنان که سعادت ورود به این روضه را پیدا می‌کنند.

آری دانش بشر فراتر رفته و آگاهی بر زبانهای دیگران برای بسیاری ممکن شده است. از این رو سخن مولانا خویش و بیگانه نمی‌شناسد. امروزه مولانا و عرفان وی نه تنها مورد توجه شرقی‌هاست بلکه غربی‌ها با عطش و علاقه بیشتری به سراغ آثار او و یا ترجمه‌های آنها می‌آیند. اشتها مولانا و روی آوردن جهان غرب برای استفاده مادی و معنوی از وی و نیز تحقیق و تأمل در آثار و افکار او به قدری است که در سال ۱۹۹۷ آثار مولوی در آمریکا پر فروش‌ترین کتابها شناخته شد. متعاقباً کتاب «مولوی؛ دیروز، امروز؛ شرق و غرب» اثر فرانکلین دی لونیس در آمریکا چاپ شده و باز هم از پر فروش‌ترین کتابها گردید. آرامگاه مولانا و قبه‌الخضرای او در قونیه سالانه پذیرای صدها هزار مشتاق است. از اقصای نقاط جهان است که گویی فیض‌گیری از روح بلند مولانا را در قریب جغرافیایی به جسد او طلب می‌کنند. (اللهم ارزقنا). در چنین فضایی که فرمانروایی و سیطره معنوی ملای روم، شرق و غرب را فرا گرفته، تحقیق در آثار او هر روز زیاده‌تر، دقیق‌تر و بالغ‌تر می‌شود. برای ما ایرانیانی که وارث میراث گهرهای دریای مثنوی و دیگر آثار وی هستیم، واجب‌تر است که در شناخت و شناساندن مولانا تحقیق و تلاش بیشتری کرده و به مقام عالی او را در عرصه ادبیات و عرفان روشن‌تر کنیم. به قول سنایی «... که زشاد آید گرفته چنینان احرام و مکی خفته در بطحا». از سوی دیگر فارغ از هیاهوی تملک و بهره‌شیر، مادی از قبر و دفترها و اصل و نسب و نژاد مولوی، از میراث او شمعی برای دهلر تارک درون خودمان برگیریم. «فکر خود کن فکر بیگانه مکن». راقم سطور هر چند هیچ ادعایی در دین و عرفان ندارد ولی به جرأت ادعا می‌کند که در آن دوره از زندگی‌اش بیشترین احساس قرب و معیت با خدا را داشت که مأنوس با مثنوی مولانای کبیر بود. خوش‌ترین لحظات زندگی معنوی‌ام زمانی بود که به اجبار و الزام پایان‌نامه و رساله، مجبور به مطالعه و یادداشت‌برداری چندین ساعته از مثنوی بودم. چقدر نگاهم به دنیا و انسانها و دوستان و دیگران لطیف و عرفانی شده بود. چقدر کینه و حسد و حرص و خشم از دلم فاصله گرفته بود؛ و هنوز هم اگر خرده صفایی دارد، بازمانده مؤانست همان دوران است. افسوس که بعد از غیبت خورشید، زمین نفس سایه می‌اندازد!

از آنجا که «حکایت»، بخش بزرگی از آثار مولانا را دربر می‌گیرد، بی‌گمان یکی از روش‌های راه بردن به دنیای روحانی مولوی، بررسی همه‌جانبه این حکایات است. می‌دانیم که اکثر حکایات آثار مولوی در متون پیش از او ریشه دارد، ولی تغییراتی که وی در آنها می‌دهد بسیار سنجیده و هدفمند بوده است. بررسی همین تغییرات و تصرفات می‌تواند یکی از مهمترین و مفیدترین و جذاب‌ترین زمینه‌های عرصه مولوی‌شناسی باشد و بیشتر هنر بیان مولوی را بنمایاند. به راستی مولانا با این حکایات، چه کرده که حکایات او (نسبت به مآخذ آنها) این‌چنین جذاب‌تر و زیباتر شده است؟ مولانا چه ساز و کارهایی را در مثنوی به کار برده که با آنکه احیاناً ده - دوازده ردایت یکر از حکایات او در متون نظم و نثر عربی و فارسی سابقه دارد، اما هیچ کدام از آن به آن کتابها به گرد پای مثنوی نمی‌رسند و آن اقبال عام و خاص جهانی متوجه آنها نمی‌شود بلکه گرد و خاک کتابخانه‌ها آنها را مکان مناسبی برای تار و پود خانه‌های حشرات می‌داند.

از میان همه حکایات، حکایات اولیا و عارفان و صوفیان در آثار مولوی و به‌خصوص مثنوی حال و هوایی دیگر دارد. مولانا شیفته و عاشق این جماعت بوده، شیفتگی آن چنان عمیقی که اگر نتواند در دنیا، واقعی پیری بیابد، خود آن را می‌سازد. محققان اذعان دارند که مقام معنوی و معرفتی شمس و بهرام الدین و صلاح‌الدین شاید به اندازه خود مولانا نبوده باشد. اما از آنجا که وی بسیار در پی اولیاست اگر آنها را نیابد خود می‌آفریند! متأسفانه در این مقدمه مجال بررسی علت این امر نیست. شیفتگی مولانا به اولیا و عارفان را از سویی دیگر نیز می‌توان در بحث اولیا و لزوم پیر در طی طریق معرفت و عرفان، حضور مداوم اولیا در هستی، اولیای مستور، شناخت اولیا از همدیگر، وحدت اولیا، الهام اولیا، قدرت تصرف و کرامات اولیا و از همه مهم‌تر لزوم پیروی بی‌چون و چرا از اولیا از مکررترین مباحث عرفانی مولانا در مثنوی است به گونه‌ای که مولانا از هر صد یا دویست بیت به این مبحث مهم عرفانی برمی‌گردد و نکاتی تازه درباره آن بیان می‌کند. از این رو در کتاب حاضر چون مجال بررسی همه حکایات آثار مولوی نبود، حکایات اولیا و صوفیان را برگزیدیم.

ذکر مولانا از حکایات اولیا و صوفیان برای تاریخ و سیره‌نویسی محض نیست بلکه در اکثر موارد، این حکایات شاهد و مثالی برای آرای عرفانی، اخلاقی، کلامی،

فلسفی و... است. اما مولانا در عین حال - مخصوصاً در مثنوی - با توصیف احوال درونی و بیرونی و گفتگوی شخصیت‌ها و... جنبه هنری و داستانی حکایات را افزایش می‌دهد به گونه‌ای که می‌توان گفت هنر و اندیشه در این حکایات لازم و ملزوم یکدیگرند. می‌دانیم که حکایت در آثار مولوی ارزش ذاتی دارد و چه بسا معانی‌ای که در قالب حکایت ریخته شده، بدون آن قابلیت بیان را نداشته است. ای بسا معنا و معرفتی حاصل از کلیت داستان باشد و آن معنی و معرفت را نتوان به طور خطابی و مستقیم ایراد کرد و یا اگر بتوان، آن عمق و رسوخ در ناخودآگاه مستمع حاصل نشود.

مقایسه حکایات صوفیه آثار مولوی با مآخذ آن در دیگر کتب صوفیه متوجه می‌شویم که مولانا با استفاده از عناصری نظیر روایت بی‌طرفانه حکایت (به گونه‌ای که معلوم نیست موافق کدام شخصیت است)، شخصیت‌پردازی، توصیف ریز و بسیار جزئی احوال درونی و بیرونی شخصیت‌ها، استفاده فراوان از عنصر گفتگو در داستان‌پردازی، ترجیح به ذکر و موقعیت شخصیت داستانی، تیپ‌سازی، توصیف نکات ریز حوادث، تلاش در رعایت واقعیت‌نمایی داستان و روابط علی و معلولی حوادث، پیچیده کردن طرح داستان و افزودن حوادث فرعی به روایت اصلی و استفاده از این شگرد برای ایجاد تعلیق و... به جنبه هنری و داستانی حکایت توجه فراوانی داشته و بدین طریق می‌خواسته جذابیت داستانی مثنوی را افزایش دهد تا خواننده و شنونده مثنوی با خواندن مطالب غامض و پیچیده حکامی و عرفانی خسته و ملول نشود و با خواندن یا شنیدن حکایات، علاوه بر فهم عمیق‌تر، انبساط خاطری در وی پدید آید و او را برای شنیدن مطالب عمیق بعدی آماده کند. مولانا در بیان جزئیات حکایات، چندان به مآخذ خود وفادار نیست و به تناسب باف کلام، موقعیت سخن و نیز فراخور شیوه خود در داستان‌پردازی تغییراتی در آنها می‌دهد. شاید از این روی است که در برخی حکایات، مولانا نامی از فرد خاصی نمی‌آورد چون تاریخ‌پردازی و ذکر جزء به جزء وقایع تاریخی منظور او نیست و او تحت عناوینی نظیر «آن یکی»، «شیخی» یا... به بیان مثالی برای اندیشه سابق خود می‌پردازد. از این منظر، حکایت صوفیه برای او محملی است که معنی موردنظر را در آن بنشانند و چه بسا به سبب هدف موردنظر در طرح و شکل داستان تغییراتی دهد و یا اینکه قول و حکایت را تأویل نماید یا اینکه خود حکایتی را بسازد که در هیچ متنی سابقه حضور ندارد.

از دیگر سو، مثنوی کتابی است که ساختار و طرحی آگاهانه و مبتنی بر منطقی از پیش تعیین شده ندارد و اغلب فی البداهه به رشته نظم درآمده است. غلیان و خلجان امواج معانی مختلف عرفانی و غیر عرفانی در ذهن مولانا هنگام نقل داستان، باعث شده که سیر عادی کلام و سیر خطی داستان در جاهای مختلف به دلیل تداعی معانی متنوع، دچار ساخت‌شکنی‌های متوالی گردد. این ساخت‌شکنی در حکایات به نظر می‌رسد متأثر از قصه‌های قرآن باشد. بدین ترتیب شیوه آوردن حکایات در مثنوی، شیوه داستان‌پردازی در دانتان شده که در متونی چون *کلیله و دمنه* و *سندبادنامه* و *هزار و یک شب* و... سابقه داشته است اما تفاوت مثنوی با آنها در همین است که مثنوی طرحی قبلی برای آوردن حکایات ندارد و ای بسا تداعی معانی مختلف - که ممکن است به دلایل مختلف ارجاع گیرد - به طور ناخودآگاه رشته کلام را عوض کند و حکایاتی آورده شود که حامل مضامین کاملاً دیگری باشد و هدف اصلی از ایراد داستان گم شود. در این کتاب برای اینکه بتوانیم ظرافت‌کاری‌های هنری مولانا را بیشتر و ملموس‌تر نشان بدهیم حکایات صوفیه آثار مولوی را با روایات دیگر از همین حکایات در متون متقدم زمان مولانا مقایسه کرده‌ایم. شاید اگر این مقایسه با متون سابق صورت نگیرد خواننده کم‌اطلاع چنین گمان کند که مولانا کار خاصی انجام نداده و صرفاً حکایاتی را از منابع پیشین برگرفته و از آن‌ها تغییراتی در آن داده است. اتفاقاً عظمت مولانا در همین مقایسه‌ها هویدا می‌شود.

در بررسی مآخذ شناختی حکایات صوفیه، سابقه حضور این حکایات در متون پیش از مولوی نموده می‌شود و آنگاه چگونگی تغییراتی که مولانا در حکایات داده و ارزش هنری و داستانی این تغییرات تبیین می‌گردد.

با توجه به پایگاه بلند مولانا در جهان امروز و در پهنه ادبیات هزار و اند ساله فارسی، بی‌گمان هر تحقیقی در یافتن آب‌سخورهای فکری او و شیوه دخل و تصرف او در سخنان پیشینیان - که باعث ماندگاری بیشتر آثارش شده - ارزشمند است. همچنان‌که می‌دانیم در عرصه هنر و فرهنگ و حتی علم و صنعت هیچ اثری یک شبه به وجود نمی‌آید و هر کار بزرگی بی‌گمان و امدار آثار قبلی است. هرگاه بخواهیم در نحوه شکل‌گیری و پیدایش آثار مولوی تأمل کنیم و افزوده‌های هنری و معنایی وی را دریابیم، از پرداختن به آثاری که در تکوین آثار مولانا نقش داشته‌اند، ناگزیر خواهیم بود.